

КНИГА ТРЕТЯ

ДИТИНА В ТЕМРЯВІ

I

ЧЕС-ХІЛ

Буря на землі була така напружена, як і на морі.

Та сама дика лютість опанувала й покинуту дитину. Слабке й безвинне може стати тільки жертвою несвідомого гніву сліпих сил; темрява не розбирає, й стихії зовсім не мають того милосердя, що його в них припускають.

На землі було дуже мало вітру; в холоді була якась особлива непорушність. Граду не було. Сніг, що падав, товстим шаром вкривав землю.

Град б'є, дражнить, забиває, приголомшує, розтрошує; та пластовні снігу ще гірші.

Невблагані й приємні пластовні снігу роблять своє діло мовчки. Коли доторкнутися до них, то вони тануть. Вони такі чисті, як лицемірство невинне. Білі пластовні, помалу падаючи один на один, утворюють сніговину, — так і крутість приводить до злочину.

Дитина йшла вперед у тумані. Туман — м'яка перешкода; звідцілья й небезпека. Він поступається й упирається; туман, як і сніг, повний зрадництва. Дитині, дивному борцеві в такому ризикованому становищі, удалося досягти підніжжя спуску і вступити на Чес-Хіл. Вона була, не знаючи того, на пересипу, маючи з обох боків океан; вона не могла зробити певного кроку в цьому тумані, в цьому снігу і в цій ночі, щоб не впасти з правого боку в глибокі води затоки, а з лівого боку — в люті хвилі відкритого моря. Вона йшла, не знаючи того, між двома безоднями.

Портлендський пересип за тієї епохи був особливо дикий і суворий.

Портлендський пересип двісті років тому скидався на ослину спину з піску, з хребтом із скелі.

Небезпека для дитини не зникла, а тільки змінила форму. Чого дитині доводилося боятися підчас, коли вона спускалася, так це того, щоб не скотитися вниз по схилу; на пересипу — щоб не впасти в ями. Після того, як вона боялась прірв, тепер треба було боятися баюр. Все стає западнею на морському березі. Скелі слизькі, піскуватий берег сунеться. Все, за що гадаєш ухопитися, — западня. Це так само, якби хто поставив ноги на засклені рями. Все може несподівано луснути під вами. Щілина, через яку можна провалитися. У океана такі самі трапи, як і в добре встаткованому театрі.

Довгі гранітні хребти, до яких прихилиються обидва спади пересипу, можна вважати за неприступні. Там важко знайти те, що театралною мовою звуть приступними підходами до сцени. Людині нічого ждати гостинності ні від океана, ні від скелі, ні від хвилі. Море піклується тільки про птиць та про риб. Пересипи здебільшого оголені й зриті. Хвилі, що з обох боків підмивають і підкопують їх, надають їм найпростішого — первісного вигляду. Скрізь гострі виступи, хребти, пили, страшні уламки розсіченого каменя, розкриті зубчатки, як щелепи акул, прикриті мокрым мохом ями, швидкі гірні потоки, що збігають із скель і кінчаються в піні. Хто візьметься перейти пересип, той на кожному кроці стріне недоладні маси, завбільшки з будинок, що мають форму гомілок, лопаток, стегон, огидливу анатомію зламаних круч. І от такі вузенькі смужки краю моря звуться берегами. Піша людина дереться між цими скелями, як доведеться. Йти через кістяк величезного скелета — майже така його робота.

Уявіть собі дитину на такій Геркулесовій праці.

Для цього перш за все був би потрібний ясний день, а замість того була темна ніч; потрібний був проводир, а дитина була сама. Подолати все це не забагато було б і сил дорослої людини, а тут були тільки слабкі сили дитини. Замість проводиря їй могла би допомогти стежка, але тут не було й стежки.

Інстинктивно вона ухилялася від гострого пасма скель і держалася, оскільки було можливо, найближче до берега. Та тут вона й стріла баюри. Баюри, яких було багато, були трьох видів: баюри з водою, баюри з снігом і баюри з піском. Останні найстрашніші, — нема нічого жакливішого, як потонути в піску.

Знати, що загрожує небезпека, турботно, а не знати — страшно. Дитина перемагала невідому небезпеку. Вона йшла помацки серед чогось, що могло стати їй за могилу.

В ній не було жадного вагання. Минаючи скелі, уникаючи провалля, відгадуючи западні, вона зазнавала усяких перешкод, проте йшла вперед. Не маючи можливості йти прямо, вона йшла бадьоро.

В разі потреби вона зараз же повертала назад. Вона вміла вчасно видиратися із маси рухливого піску, що засмоктує. Вона

струшувала з себе сніг. Не раз потрапляла вона в воду аж до колін. Як тільки вона виходила з води, її мокре лахміття відразу замерзало на сильному нічному холоді. Вона швидко йшла далі в своїй задубленій одежі. А все ж вона старанно зберегала сухою й теплою на грудях свою матроську куртку. Вона була весь час дуже голодна.

Як дитина в сніговому вихорі, що захоплював дух, загублена на цьому тісному гребіні, серед двох розчинених прірв, не бачачи, могла пройти через пересип, цього б і сама вона не могла сказати. Вона сковзала, дерлася, зривалася, шукала, йшла, уперто перемагала перешкоди — от і все. В цьому тайна всякого успіху. Кінець-кінцем менш як за годину вона відчула, що дорога знову підіймається; вона досягла другого краю пересипу, вона вийшла з Чес-Хіла, вона була на твердій землі.

За тієї доби тут не було моста, що з'єднує тепер Сендфорд-Кес із Смолнавс-Сендом. Вибираючи дорогу, хоч і навромацки, вона певне дійшла до vis-à-vis Вак-Реджіса, де тоді була довга піскувата коса, справжнє природнє шосе, яке перехрещувало Іст-Фліт. Вона врятувалася від пересипу, але вона знов опинилася віч-на-віч з завірюхою, з зимою, з ніччю.

Перед нею знов розстилися відкриті темні простори.

Вона стала придивлятися, шукаючи стежки.

Враз вона нахилилася.

Вона почала розпізнавати на снігу щось подібне до сліду.

Це й справді був слід, знак ноги. На білому снігу добре було видно відбиток ноги. Вона почала розглядати його. Це була боса нога, менша, ніж нога дорослого чоловіка, й більша за ногу дитини.

Напевне це була нога жінки.

Трохи далі від цього відбитку був другий, потім ще й ще, відбитки йшли один за одним на відстані одного кроку й поглиблювалися в правий бік по рівнині. Вони були ще свіжі й трохи закриті снігом. Тут оце пройшла жінка.

Ця жінка пройшла саме в тім напрямку, де дитина бачила дим. Дитина, уважно вдивляючись, пішла по цим слідам.

II

ЧИННІСТЬ СНІГУ

Вона йшла деякий час за цими слідами. На нещастя сліди щодалі ставали не такі ясні. Сніг падав густий і страшний. Це був момент, коли урка в агонії під цим самим снігом гинула в відкритому морі.

Дитина бідувала, як і судно, але інакше; не маючи в густій темряві, що підіймалася перед нею, іншого засобу орієнтува-

тися, крім цієї ноги, що її відзначено на снігу, вона держалася за ці сліди, як за нитку в лабіринті.

Несподівано, чи тому, що сніг остаточно засипав їх, чи з якої іншої причини, сліди зникли. Все стало пласке, рівне, без плями, без жадної ознаки. Не було нічого, крім білого покрову на землі й чорного покрову на небі.

Жінка, що проходила тут, ніби відлетіла.

Знесилена дитина нахилилася й стала шукати. Даремно.

Як тільки вона підвелася, їй здалося, що вона чує щось неясне, таке неясне, що вона не була певна того, що вона щось чує. Це нагадувало голос, віддих, тінь. Це було скорше людське, ніж тваринне, і скорше замогильне, ніж живе. Це був шум, проте, наче сон.

Вона стала придивлятися й не побачила нічого.

Широка, гола й синювата пустеля була перед нею.

Вона прислухалася. Те, що почулося їй, розсіялося. Може вона нічого й не чула. Вона прислухалася ще. Все мовчало.

Це була ілюзія в тумані, і вона знов пішла далі.

Вона йшла навадзь, не маючи відтепер нічого за проводиря.

Як тільки вона відійшла трохи, звук почувся знову. На цей раз не могло бути сумніву.

Це був стогін, майже ридання.

Вона вернулася. Вона оглянула нічний простір. Вона не побачила нічого.

Звук піднісся знову.

Коли перед дверима раю кричать, то кричать так само.

Неможливо уявити нічого зворушливішого, жалісливішого й слабкішого, як цей голос. Бо то був голос. Він ішов з душі. В ньому було тремтіння. В той самий час він здавався майже несвідомим. Це було щось подібне до страждання, яке кличе, не знаючи, що воно — страждання й що воно кличе. Цей крик — може перше дихання, а може й останнє здихання — був однаково близький до хрипу, що закінчує життя, й до крику, що відкриває його. Воно дихало, воно задихалося, воно плакало. Неясне благання, звернене в невидиме.

Дитина направляла свою увагу скрізь — далеко, близько в глибину, у висоту, вниз. Не було нікого. Не було нічого.

Вона нащулила вуха. Голос почувся ще раз. Вона ясно розпізнала його. Цей голос трохи нагадував мекання ягняти.

Вона злякалася й хотіла тікати.

Стогін повторився. Це було в четвертий раз. Він був якось особливо нещасний і жалісливий. Здавалося, що після цього останнього зусилля, скорше машинального, ніж самохітнього, цей крик, мабуть, замовкне. Це був інстинктивний нерішучий поклик про допомогу, що його було кинуте в простір; це було якесь

лепетіння передсмертної боротьби, що його звернуто було до можливої долі. Дитина пішла в той бік, звідкіля чути було голос.

Вона все ще нічого не бачила.

Вона йшла вперед, прислухаючися.

Жалісливий стогін тривав далі. З неясного й невиразного, яким він був раніше, він ставав ясним і майже дужим. Дитина була зовсім близько від голоса. Тремтіння цього плачу неслося в простір поруч з ним. Людський стогін плів у невидиме,— от те, на що вона натрапила. Таке, принаймні, було її вражіння, неясне, як і той глибокий туман, в якому вона загубилася.

В той час, коли вона хиталася між інстинктом, що штовхав її втекти, й інстинктом, що говорив їй залишитися, вона спостерегла на снігу, під ногами, за декілька кроків перед собою, якийсь горбик розміром людського тіла, маленький випнутий горбик, довгий і вузький, подібний до насипу, схожий на могилу на кладовищі,— він був білий.

І в той самий час голос закричав знову.

Він виходив з-під цього насипу.

Дитина нахилилася, стала навкарачки над насипом і почала обома руками розривати. Під снігом, що вона розгрібала його, вона побачила якісь окреслені форми і враз, під її руками, в ямі, що вона її вирила, з'явилося бліде лице.

Це не могло бути лицем того, що кричало. Очі були заплющені, а рот одкритий і повний снігу.

Це тіло було непорушне. Воно не ворушилося й під руками дитини. Дитина, дарма що пальці їй і замерзли, здригнулася, доторкнувшись до холодного лиця. Це була голова жінки. Розпатлане волосся змішалось з снігом. Жінка була мертва.

Дитина знов почала розгрібати сніг. Спочатку визволилася з-під нього шия мертвої, потім верхня частина тулуба; з-під лахміття видно було тіло.

Несподівано, обмацуючи, вона почула слабе рухання. Це було щось мале,— воно було засипане й ворушилося. Дитина швидко розкопала сніг і відкрила нещасне тільки недоноска, недолужного й посинілого від холоду, ще живого, голого на голих грудях мертвої.

Це була маленька дівчинка.

Її було сповито, тільки в лахміття,— вона ворушилася й вибилася з пелюшок. Під нею її маленькі худі члени, а над нею— її дихання трохи розтопили сніг. Годувальниця дала б їй п'ять або шість місяців, проте могло бути, що їй був і рік, бо убозство пригнічує й впливає на зріст дітей і часто приводить до рахітизму. Коли повітря подихнуло їй у лице, вона знову закричала,— це було продовження її сумного ридання. Щоб мати не почула цього ридання, треба було, щоб вона була зовсім мертва.

Дитина взяла немовля на руки.

Одубіла мати була лиховісна. Якесь таємниче світло виходило від цього лиця. Розкритий рот і без дихання, здавалося, готовий був на невиразній мові тіней відповідати на ті питання, що ждуть мертвих у невидимому. Синюватий відблиск льодових рівнин відбивався на цьому лиці. Під каштановим волоссям видно було молодий лоб, майже обурено нахмурені брови, стиснуті ніздрі, закриті віки, вії, склеєні намороззю, і в кутках очей і в кутках губ глибокі складки обернених в крижини сльоз. Сніг освітлював мертву. Зима й могла не шкодять одна одній. Труп — це крижина з людини. Голизна грудей справляла зворушливе вражіння. Вони виконали своє призначення; на них наче лежала печать, яка свідчила про те, що істота, у якої тепер не було життя, дала життя іншій істоті. Наприкінці однієї з грудей була біла перлина. То була замерзла крапля молока.

Скажемо зараз, що на цих рівнинах, де блукала покинута дитина, жебрачка годувала своє немовля; вона так само шукала притулку й заблудила декілька годин тому. Задубіла, вона впала під бурю і вже не змогла підвестися. Сніговина засипала її. Вона, оскільки могла, пригорнула свою дочку до себе й упокоїлася.

Дівчинка попробувала ссати цей мармур.

Сумна надія, що її, проте, бажає й природа, бо здається, що останнє годування можливе в матері навіть після останнього віддиху.

Але рот немовляти не міг знайти грудей, на яких замерзла крапля молока, вкрадена смертю, і немовля, що більше звикло до коліски, ніж до могили, під снігом почало кричати.

Маленький покинутий хлопчик почув зойк маленької дівчинки, що гинула.

Він викопав її.

Він узяв її на руки.

Коли дівчинка почула себе на руках, вона перестала кричати. Два личка двох дітей доторкнулися одне до одного, й посинілі губи немовляти припали до щоки хлопчика, як до грудей.

Дівчинка була близька до того моменту, коли згущена кров спиняє серце. Смерть матері вже повпливає на неї. Труп передається, тобто холод, що проймає його. У дівчинки ноги, руки, плечі, коліна були наче паралізовані від морозу. Хлопчик почував на собі цей страшний холод.

На ньому була суха й тепла одежа — його матроська куртка. Він поклав немовля на груди мертвої, зняв з себе куртку, загорнув у неї дівчинку, потім знову схопив дитину, і сам майже голий тепер під поривами снігу, що його наганяв північний вітер, з малою дитиною на руках, рушив у дорогу.

Немовлятко, встигши знову знайти щоку хлопчика, притулилося до неї своїм ротом і, зігрівшись, заснуло. Перший поцілунок цих двох душ у темряві.

Мати залишилася простягнута, спиною на снігу, лицем до ночі. Але в ту хвилину, коли хлопчик роздягався, щоб одягти дівчинку, мати з глибини безмежності, де вона була, може дивилася на нього.

III

НОША ОБТЯЖУЄ СКОРБОТНИЙ ШЛЯХ

Минуло трохи більш за чотири години, як урка вийшла з Портлендської затоки, залишивши на березі цього хлопчика. Протягом цих довгих годин, що його було покинуто і що він ішов вперед, шукаючи людей, яких він, може, ще й знайде, він стрів тільки трьох — чоловіка, жінку й дитину. Чоловіка — це того чоловіка, що на бугрі, жінку — це ту жінку, що на снігу; дитину — це дівчинку, що була в нього на руках.

Він був знесилений від втоми й голоду.

Проте він ішов рішуче, як ніколи, не зважаючи на те, що й сил було менше, і ноша була більша.

Тепер на ньому не було майже ніякої одежі. Деяке лахміття, що залишилося на ньому, затверділо від наморозі, різало, як шкло, й обдирало кожу. Він сам замерзав, а та інша дитина огрівалася. Те, що він втрачав, не загинувало, — вона набувала його. Він відчував це тепло, що для бідного немовляти було поворотом до життя. І він ішов далі.

Від часу до часу, держачи її міцно, він нахилився, брав однією рукою снігу у жменю і тер свої ноги, щоб вони не замерзли.

Іноді ж, коли у нього пересихало в горлі, він брав у рот трохи снігу і ссав його, чим на хвилину заспокоював свою жагу, але замість того починав мерзнути. Хвилиanne полегшення тільки збільшувало страждання.

Буря лютувала й ставала жахливою; коли можливий сніговий потоп, то це був один із них. Цей пароксизм лютував одночасно на березі й на океані. Це було напевне в той момент, коли нестямна урка зазнала пошкодження в боротьбі з рифами.

Хлопчик пройшов під північним вітром широкі снігові простори, весь час прямуючи на схід. Він не знав, яка могла бути година. Давно вже він не бачив диму. Ця вказівка для нього швидко зникла в ночі; до того ж було вже пізно й огні погасли; наостанку, може він і помилився, й можливо, що не було ні міста, ні села в тій стороні, куди він ішов.

Але й сумніваючись він уперто йшов далі.

Два чи три рази немовля починало кричати. Тоді він починав, ідучи, колисати немовля; воно заспокоювалося й замовкало. Нарешті воно кріпко заснуло й заснуло добрим сном. Він почував тепле тільки, сам тремтючи від холоду.

Хлопчик часто поправляв складки куртки навколо шиї немовляти, щоб заморозь не пройшла в які відтулини і щоб сніг, розтанувши, не залишився між одежою дитини.

Поверхня рівнини мала хвилясті випуклості. В похилостях, де вона знижувалася, вітер наносив у складки ґрунту маси снігу, і він був такий глибокий для малого, що він майже зовсім поринав у нього; він повинен був іти по пояс у снігу. Він ішов, розштовхуючи його колінами.

Видравшись з лошовини, він потрапив на узгір'я, виметене вітром, де снігу було мало. Там він знайшов ожеледицю.

Тепле дихання дівчинки торкнулося його щок, на момент зігріло, спинилося й замерзло в його волоссях, де воно стало крижинкою.

Він усвідомлював собі страшну складність свого стану, — йому не можна було падати. Він почував, що він був би не в силах підвестися. Втома розбила його й олив'яна темрява прикувала б його до землі, як ту померлу жінку, а холод спаяв би його живого з землею. Він то спускався на схили прірв, то видирився з них; він провалювався в ями й виходив з них; тепер для нього впасти було б просто смертю. Один фалшивий крок одкривав йому могилу. Він не смів навіть посковзнутися. Він не мав би сили навіть для того, щоб стати на коліна.

А тим часом навкруги нього скрізь було слизько; все було тільки заморозь та затверділий сніг.

Немовля, що він ніс його, надзвичайно заважало йому йти; і це був не тільки тягар, надмірний для його втоми та виснажености, а й перешкода. Немовля вимагало обох рук, а для того, хто йде на льоду, руки правлять за природню й потрібну рівновагу.

Йому доводилося обходитись без такої рівноваги.

І він обходився без неї, йшов, не знаючи, що йому робити з ношею.

Це немовлятко було тією краплею, що переповнила чашу бідування.

Він ішов уперед, колихаючися на кожному кроці, як на трампліні, пророблюючи чудеса еквілібристики, що їх ніхто не бачив. Проте, повторимо, може, за ним стежили на цьому скорботному шляху ті очі, що відкриті і в темній далекості, — материнські очі.

Хлопчик спотикався, відкидався назад, знову ставав твердо, піклувався про дитину, закутував одежину на ній, закривав їй

голову, знову відкидався назад, все йшов уперед, сковзався, потім випростовувався. А підлотний вітер ще й штовхав його.

Напевне він пройшов значно дальшою дорогою, ніж слід було. Як видно було по всьому, він був на тих рівнинах, де пізніше виник Бінклівс-Ферм, між теперішнім Спрінг-Гарденсом і Персонедж-Гоузом. Тепер тут стоять ферми й садиби, тоді були дустирі. Часто треба не більше одного століття, щоб степ обернути в місто.

Раптом, коли на хвилину вщухла крижана хуртовина, що засліплювала йому очі, він розпізнав на невеликій відстані перед собою групу вкритих снігом дахів й димарів — ціле місто, що вимальовувалося білим на чорному обрії, — пряма протилежність силуету, щось подібне до того, що тепер називають першим відбитком негатива.

Дахи, оселі, ночівля. Значить, він кудись та прийшов. В ньому прокинулася надія, що підбадьорила його. З таким почуттям вартовий на кораблі кричить: Земля! І хлопчик пішов скоріше.

Нарешті він таки добрався до людей. Він досяг до живих людей. Тепер більше нема чого боятися. Його навіть кинуло в жар від цього переходу від одчаю до надії. Він був певен, що те, від чого він визволився, скінчилося. Віднині не буде вже ні ночі, ні зими, ні бурі. Йому здавалося, що все лихе, яке тільки було можливе, залишилося позад нього. Немовля вже не було тягарем. Хлопчик майже побіг.

Він весь час дивився на ці дахи. Там було життя. Він не переставав дивитися на них. Мертвий дивився б так само на те, що з'явилося б перед ним через напів відкриту кришку труни. Це були ті самі димарі, яких дим він бачив.

Тепер дим не йшов з них.

Він швидко досяг осель. Він прийшов у передмістя з досить широкою й відкритою вулицею. За тих часів уже не загороджували вулиці на ніч.

На початку вулиці стояли два будинки. В цих двох будинках не видно було ні свічки, ні лампи, так само, як і по всій вулиці, по всьому місту, наскільки могло досягти око. Будинок з правого боку скоріше був сарай, ніж будинок, не можна уявити нічого більш убогого; стіни були глиняні, а дах солом'яний, — тут було більше соломи, ніж стіни. Висока кропива, що росла коло стіни, доходила до даху. Ця халупина мала тільки одні двері, що більше скидалися на кошачу пролазку, і тільки одне вікно, що було власне кватиркою. Все було замкнено. Свинюшник із свинями поруч показував, що і в халупині жили.

Будинок з лівого боку був великий, високий, увесь з каменя, з лупаковим дахом. Так само замкнений. Це багач проти бідного. Хлопчик не вагався. Він пішов до великого будинку. Двійчаті двері — масивна дубова шашечниця на великих цвяхах, — це з тих

дверей, що їх замикають з середини цілою серією засовів і колодок; висів залізний молоток.

Він підняв молоток з деякою натугою, бо його задубілі руки були скоріше оцупком, ніж руками. Він ударив молотком.

Не відповідали.

Він постукав ще раз, ударивши двічі.

В будинку не помітно було ніякого руху.

Він постукав утретє. Нічогісінько.

Він зрозумів, що там спали, або просто не хотіли виходити.

Тоді він повернувся до вбогого будинку. Він взяв з землі в снігу камінь кругляк і постукав у низенькі двері.

Не відповідали.

Він піднявся навшпиньки й почав стукати своїм кругляком у квартиру, досить тихо, щоб не розбити скла, й досить сильно, щоб його почули.

Ніякого голоса не чути було, ніхто не поворухнувся, ніякої свічки не засвітили.

Він вирішив, що й тут не хочать прокинутися.

І в кам'яному палаці, і в солом'яній хатині однаково глухі до нещасних.

Хлопчик вирішив постукатися далі й пройшов у вузький проулок серед будинків, що простягнувся перед ним; він був такий темний, що його скоріше можна було назвати вузькою протокою між двох скель, ніж входом у місто.

IV

ІНША ФОРМА ПУСТЕЛІ

Він вступав у Веймут.

Тоді Веймут не був теперішнім почесним і гордим Веймутом. У старому Веймуті не було, як у сучасному Веймуті, бездоганної прямолінійної набережної із статуєю й готелем на пошану Георга III. Це залежало від того, що Георг III тоді ще не народився. З тієї самої причини на зеленому схилі бугра в східній частині міста не було ще намальованого на землі, за допомогою підрізаного дерну та шліфованої крейди, того білого коня, з десятину завдовжки, White Horse, що носив на своїй спині короля й повернувся, все на пошану Георга III, хвостом до міста. А втім усі ці пошани заслуговано; Георг III, що на старість рішився розуму, якого в нього не було і з молоду, не відповідає за все лихо свого царювання. Він був невинний. Чому ж не поставити йому статуй?

Сто вісімдесят років тому Веймут був майже такий симетричний, як гра з перемішаних бурульок. Легендовий Астарот, прогулюючися іноді по землі, носив за своєю спиною мішок, у якому

була всяка всячина, навіть путящі жінки, що сиділи в своїх будинках. Безладна куча хатинок, що випали з цього диявольського мішка, дали б уявлення про безглуздий Веймут. Більше—в хатинах справді жили путящі жінки. Мішанина дерев'яних барлог й безформених будівель, що покосилися на бік і підпертих стовпами або спертих одна на одну, щоб не впали від морського вітру, з вузькими, кривими й покрученими проміжками між ними, провулками й перехрестями, що їх часто затоплюють морські припливи підчас рівнодення, ціла куча старих будинків, згрупованих навколо старенької церкви, — такий був Веймут. Веймут був щось подібне до старовинного норманського сільця, що його викинуто на мілину на англійський берег.

Подорожній, коли він увіходив у таверну, що тепер її заступив отель, замість, щоб розплачуватися по-царському за жарену камбалу та пляшку вина в двадцять п'ять франків, смиренно з'їдав за два су юшки з рибою, а в тім дуже смашної. Звичайно, це мізерно.

Покинута дитина, несши знайдену дитину, пройшла одну вулицю, потім другу, потім третю. Вона підводила очі, шукаючи на домах і на дахах освітленого вікна, але скрізь все було замкнене й погашене. Іноді вона стукала в двері. Ніхто не відповідав. Ніщо не робить серця таким кам'яним, як лежання в теплі під двома ковдрами. Цей шум і це стукання скінчилося тим, що немовля прокинулося. Він дізнався про це тому, що почув, як воно ссе його щоку. Воно не кричало, гадаючи, що воно в матері.

Він ризикував, може, ще довго кружляти й блукати на перехрестях провулків Скрембріджа, де тоді було більше пустопророзного поля, ніж будинків, і більше тернових огорож, ніж хатин, та він вчасно набрів на вузький прохід, що існує ще й тепер біля Троїцьких Шкіл. Цей прохід вивів його на морський берег, де потім збудовано було набережну з парапетом; з правого боку він розпізнав міст.

Хлопчик пішов до мосту, що за тих часів був тільки критим дерев'яним містком для піших. Він перейшов через цей місток.

Над містком був дах, тому на помості не було снігу. І він із своїми босими ногами почував себе добре, йдучи по сухих дошках.

Перейшовши через міст, він опинився в Мелькомб-Реджісі.

Там було менше дерев'яних будинків, ніж кам'яних. Це вже не було містечко, — це було місто. Міст виходив на досить гарну вулицю, — це була вулиця Святого Хоми. Він пішов туди. На цій вулиці було багато високих причепурених будинків, там і тут було видно вікна крамниць. І він почав стукати у двері. У нього вже не залишилося сили кликати й кричати.

У Мелькомб-Реджісі, як і у Веймуті, ніхто не ворохнувся. Всі колодки було замкнено на два повороти. Вікна було закрито

віконницями, як очі повіками. Вжито було всякої обережності, щоб не розбудили — прикра тривога.

Хлопчик ввійшов в Конікер Лен і побачив наприкінці цього провулка Бек-Вотер, який він признав за океан; він вже не знав, з якого боку море; він повернув назад, звернув ліворуч вулицею Меден і дійшов назад аж до Сент-Альбанс-Ров.

Тут, навгадь і без розбору і в перші, які трапилися будинки, хлопчик почав шалено стукати. Ці удари, що на них виснажувалася остання енергія, були безладні й відривчасті з перервами і майже сердитим повторюванням. Це стукала в двері лихоманка, що біла його.

Голос відповів.

Голос годинника.

Позад нього на старій дзвіниці святого Николая пробило три години ранку.

Потім все потонуло в мовчанні.

Може здаватися дивним, що ні один мешканець не відкрив навіть квартирки. Однак, у певній мірі це мовчання знаходить собі пояснення. Треба сказати, що незадовго до січня 1690 року припинилася досить сильна моровиця, що почалася в Лондоні, і страх дати притулок хворому бродязі повсюдно призвів до певного зменшення гостинності. Боялись відчиняти навіть вікна, щоб не вдихнути міязмів.

Дитина почувала цей холод людей, страшніший за холод ночі. Це холод, що живе. У дитини сумовито стискалося серце так, як цього не було і в пустелі. Тепер вона вступила у людське життя й залишалася самотньою. Туга переповнилася. Те, що пустеля неблаганна, — це можна зрозуміти, а холодна жорстокість міста — це вже занадто.

Годинник, якого удари вона лічила, навів на неї ще більший сум. В певних випадках немає нічого такого холодного, як годинник, що дзвонить. Це є урочиста заява про повну індиферентність. Це вічність, що говорить: „мені нема жодного діла“.

Дитина спинилася. Ї невідомо, в цю сумну хвилину, може, вона питала себе, чи не буде простіше лягти тут і вмерти. В цей час дівчинка схилила свою голову на її плече й заснула. Це нез'ясовне довір'я до неї примусило її йти далі.

Вона, що не бачила ніде навколо себе підтримки, почувала, що вона сама була підпорою. Глибоке почуття обов'язку.

Дитина була ще надто мала, щоб освідомити своє становище й свій обов'язок. Можливо, що вона й не розуміла цього. Вона робила інстинктивно. Вона робила те, що робила.

Вона йшла в напрямку до Джонстонської вулиці.

Але вона вже не йшла, — вона пленталася.

Вона залишила з лівого боку вулицю Святої Марії, пройшла зигзагом через декілька провулків і, вийшовши з вузького

покрученого проходу між двома халупинами, опинилася на досить великій одкритій площі. Це був простір, незабудований, мабуть те місце, де тепер Честерфільдська площа. Будинки тут кінчалися. З правого боку вона бачила море, і майже нічого з міських будівель — ліворуч.

Що робити? Знову починалося поле. На сході великі похилі снігові рівнини визначали узгір'я Редіполя. Чи продовжувати цю подорож? Чи йти вперед і знов опинитися в пустелі? Чи піти назад і вступити на вулиці? Що робити між цим подвійним мовчанням — німою рівниною й глухим містом? Яке відмовлення вибрати?

Є якір милосердя, є так само й погляд милосердя. Такий був той погляд, що бідна дитина, втративши надію, кинула навкруги себе.

Враз вона почула загрозу.

V

МІЗАНТРОПІЯ ПУСТУЄ

В цій темряві до неї дійшло якесь дивне й страшне гарчання. Було чого відступити. Вона пішла вперед.

Кого жахає мовчання, тих радує гарчання.

Це люте гарчання підбадьорило її. Загроза була обіцянкою. Там була жива істота, хоч би то був і дикий звір. Дитина пішла в той бік, звідкіля було чути гарчання.

Вона повернула за ріг стіни, й позад неї, у відблиску снігу й моря, подібному до величезного похоронного освітлення, вона побачила щось таке, що наче ховалося там од негоди. Це була не то повозка, не то хатина. Вона мала колеса, — виходить, це була повозка; вона мала дах, — виходить, це була оселя. З даху виходив димар, а з димаря — дим. Дим був червоний, що, здається, показувало на досить сильний огонь усередині. Ззаду виткнуті завіси показували на двері, а чотирикутна відтулина посередині цих дверей давала змогу бачити світло у хатині. Дитина підійшла ближче.

Те, що гарчало, відчуло, що вона підходить. Коли вона наблизилася до хатини, то загроза перейшла в скаженість. Це вже було не глухе гарчання, що вона його чула раніше, а завивання. Вона почула різкий звук наче від дуже натягненого ланцюга, і враз, під дверима, між задніми колесами, з'явилося два ряди гострих білих зубів.

В той самий час, як між колесами з'явилася паща, з кватирки висунулася голова.

— Мовчи! — сказала голова.

Паща замовкла.

Голова сказала далі:

— Є тут хто?

Дитина відповіла:

— Так.

— Хто?

— Я.

— Ти? А хто ти? Звідкіля ти взявся?

— Я втѳмився,— сказала дитина.

— Котра година?

— Мені холодно.

— Що ти тут робиш?

— Я голодний.

Голова відмовила:

— Не всім же бути такими щасливими, як лорди. Геть звід-
ціля!

Голова зникла, і квартира зачинилася.

Дитина похилила голову, стиснула в своїх руках поснуле немовля і стала збиратися з силами, щоб знову рушити в путь. Вона зробила декілька кроків і почала відходити.

Але в той самий час, як закрилася квартира, відчинилися двері. Східці спустилися. Голос, що оце говорив з дитиною, сердито кричав із глибини хатини:

— Ну, чому ж ти не входиш?

Дитина вернулася.

— Так увіходь же,— продовжував голос.— Звідкіля це взявся такий поганець, що й голодний, і змерз, і не входить?

Дитина, що її одночасно проганяли й закликали, не рухалась.

Голос відмовив:

— Кажуть тобі — входи, негіднику.

Вона наважилася й поставила ногу на перший щабель східців.

А з-під повозки загарчало.

Вона відступила. Знову з'явилася відкрита паща.

— Мовчи! — закричав голос людини.

Паща зникла. Гарчання припинилося.

— Входи,— казав голос.

Дитина ледве злізла на три сходи. Їй перешкоджала друга дитина, така оніміла, сповита й закутана в матроську куртку, що її не можна було ніяк розпізнати,— це була лише маленька безформена маса.

Вона пододала три сходинки і, дійшовши до порога, спинилася.

В хатині не горіло свічки, мабуть із злиденної економії. Хатину освітлював тільки червоний відблиск з продуховини чавунної пічки, де горіло трохи торфу. На пічці курилася миска й горщик, як видно було по всьому, з чимось їстівним. Пахло добре. Оселю умебльовано було скринєю, ослоном та ліхтарем. що його підвішено було до стелі,— його не було засвічено. Далі,

на стінках декілька дощаних полиць на перечках і вішалка, де висіла всяка всячина. На полицях і на цвяхах висів скляний та мідяний посуд, перегінний куб, приймач, досить подібний до тієї посудини, що в неї зернять віск, яка має й відповідну назву, й сумішку дивних предметів, в яких дитина не могла нічого зрозуміти й яка була батареєю хемічної кухні. Хатина мала довгувату форму, пічка стояла на протилежній від входу стороні. Це навіть і не була кімната, це був майже великий ящик. Надворі було світліше від снігу, ніж всередині від пічки. В хатинці було неясно й тьмяно. Але відблиск огню на стелі дозволяв прочитати такий напис великими літерами: Урсус, філософ.

Дитина й насправді увійшла до Гомо й до Урсуса. Вона оце чула, як гарчав один і говорив другий.

Дитина, дійшовши до порога, розпізнала біля пічки високу людину, без бороди, худу й стару, в сірому одягу; вона стояла прямо, й лисий череп її торкався даху. Ця людина не могла піднятися навшпиньки. Хатину було збудовано за міркою.

— Вхоть,— сказала людина; це був Урсус.

Дитина увійшла.

— Поклади там твій пакунок.

Дитина обережно поклала на скрині свою ношу, бо боялася злякати й розбудити немовля.

Людина сказала далі:

— Як ти м'яко кладеш оте! Наче це моці. А може ти боїшся розірвати своє лахміття? Ах, ти погане ледащо! На вулицях у таку годину! Хто ти? Відповідай. Та ні, я забороняю тобі відповідати. Зробимо найпотрібніше; ти змерз, грійся.

І він штовхнув його в обое плечей до пічки.

— Та ти весь мокрий! Та й замерз же ти! Чи можна ж входити отак у будинки?

— Ну, скидай усе це дрантя, лиходіє!

І однією рукою з гарячковим поспіхом він зірвав з дитини лахміття, що рвалося в шмаття, в той час, як другою рукою він знімав з цвяку сорочку дорослої людини і одну з тих плетених курток, що їх ще тепер звать kiss my quick.

— На от, одягайся!

Він вибрав у кучі шерстяний клопоть і почав терти перед огнем члени здивованої й знесиленої дитини, що їй у цю хвилину, коли вона стояла гола в теплі, здавалося, наче вона опинилася на небі.

Людина, розтерши члени, витерла особливо ноги.

— Ну, кістяку, ти нічого не відморозив собі. А я, дурний, боявся, що він відморозив собі щонебудь, задні або передні лапи. Цього разу ти не будеш каліка. Одягайся.

Дитина наділа на себе сорочку, а людина поверх неї накинула плетений жакет.

— Тепер...

Людина присунула ногою ослін, посадовила на нього, весь час штовхаючи в плечі, хлопчика й показала йому пальцем на миску, що курилася на пічці. Те, що дитина побачила в тій мисці, було вп'ять небо, цебто картопля й сало.

— Ти голодний? Їж.

Людина взяла на полиці шматок черствого хліба й залізну виделку й подала дитині. Дитина вагалася.

— Що, я повинен накривати для тебе стіл?— сказала людина. І він поставив миску на коліна дитини.

— Їж просто так.

Голод переміг боязкість. Дитина взялася до їжі. Бідне — воно скоріше жерло, ніж їло. Хатину наповнив веселий тріск хрустячих скоринок. Людина бурчала:

— Та не квапся так, страшна ненажеро! Отакий голяк і такий ласий! Ці канали, коли голодні, їдять огидно. Подивіться тільки, як вечеряють лорди. Я за все своє життя бачив, як їдять герцоги. Вони зовсім не їдять, — оце шляхетно. Вони, приміром, п'ють. Ну, лопай, порося!

Брак вушей, що характеризує голодне черево, робив дитину мало чулою до цих сильних епітетів, а до того ж пом'яшувала діяльна любов, — протиріччя на користь хлопцеві. Крім того, в цей момент його поглинали дві невідкладні справи, два захоплення — нагрітися, наїстися.

Урсус і далі сердито бурчав про себе напівголосно:

— Я особисто бачив, як вечеряв король Яків у парадній залі, де любуються на картини славетного Рубенса; його величність не доторкнувся ні до чого. А цей підчихвіст жре, як скотина (broute). Жрати (brouter) — слово, що походить од слова скотина (brute). І чому це мені прийшло в голову приїхати в цей Веймут, нехай він буде сім разів проклятий. Від самого ранку я нічого не продав, я говорив промови до снігу, я грав на флейті гураганові, я не вторгував ні шага, а тут увечері приходять до мене старці! Огидлива країна. Між мною й дурними перехожими весь час боротьба, суперечки, супротивництво. Вони намагаються дати мені півшага, я гну на те, щоб збути їм моє зілля. Ну, а сьогодні — нічого! Ні одного ідіота на перехресті, ні одного пенні в кишені! Їж, чортове хлоп'я! плямкай і гризи! Ми живемо за таких часів, коли ніщо не зрівняється з цинізмом нахлібників. Роз'їдайся за мій рахунок, паразите. Та ця тварина не просто голодна, вона скажена! Це вже не апетит, це — звірячість. Його отруєно собачою скаженістю. Хто знає? Може в нього чума. У тебе чума, розбійнику? А що, коли він заразить Гомо? Та ні, нехай шельми здихають, а я не хочу, щоб умер мій вовк. Але й мені хочеться їсти. Урочисто проголошую, що для мене ці надто прикрий випадок. Сьогодні я багато працював до

самісінької ночі. В житті бувають моменти скрути. Увечері я хотів попоїсти. Я зовсім один, я розвів огонь, у мене тільки одна картоплина, скоринка хліба, шматок сала й крапля молока; я ставлю це розігріти, я кажу собі: гаразд! я мрію, що підживлюся. На тобі! І треба ж було, щоб у цей самий момент завалився на мене цей крокодил. Він стає між моєю їжою і мною. От мою трапезу й знищено. Їж, шуко, їж, акуло; скільки рядів зубів у тебе в пащі? Лопай, вовчєня. Ні, останнє слово я беру назад,— пошана до вовків! Глитай мою харч, удаве! Я сьогодні попрацював, шлунок порожній, горло пересохло, підшлункова залоза в нудоті, кишки розстроєні, пізня ніч, і в нагороду я мушу дивитися, як їсть інший. Ну, нічого, розділемо пополам. Йому хліб, картопля й сало, а мені—молоко.

В цей момент жалісний і довгий зойк залунав у хатині. Людина нащулила уші.

— Тепер ти ще й кричиш, шахрає! Чого ти кричиш, сікофанте?

Хлопець обернувся. Очевидно було, що кричав не він. У нього був повний рот.

Крик не припинявся.

Людина підійшла до сундука.

— Та це вузол репетує! Йосафатова долина! Ось вузол кричить! Що це таке, що він горлає, твій вузол?

Він розгорнув куртку. Показалася голова дитини,— вона кричала, широко розкривши рот.

— Ей, хто тут? — сказала людина. — Та що ж це таке? Тут друга дитина. Цьому й кінця не буде? Караул! Хто йде? До зброї! Капрале, виводь чату! Другий удар! Що це ти приніс мені, бандите? Хіба ти не бачиш, що вона хоче пити. Що ж, треба напоїти її. Ну, так! Тепер уже мені не буде молока!

Він поквалливо взяв на полиці вузол ганчірок для перев'язування, губку й пляшечку, буркочучи сердито:

— Проклята країно!

Потім він обдивився немовля.

— Це — дівчина. Можна було пізнати з вереску. Та вона теж вимокла.

Він зірвав з неї, як раніш зривав з хлопця, лахміття, що в нього її скоріше було зав'язано, ніж одягнено, й завернув її в невеликий, та чистий і сухий кусок грубого полотна. Це швидко й грубо передягання роздратовало дівчинку.

— Немилосердно нявкає, — сказав він.

Він одірвав зубами довгуватий кусок губки, і витяг із вузла чотирикутну ганчірку, вийняв ниточку, взяв з пічки горщик з молоком, налив молока в пляшечку, заткнув наполовину губку в шийку пляшечки, накрив губку ганчіркою, зав'язав ниткою цю затичку, приклав пляшечку до щоки, щоб упевнитися, що вона

не надто гаряча, й схопив під свою ліву руку сповиту дівчинку що й далі кричала.

— На, вечеряй, тварино! бери ляльку.

І він всунув їй в рот шийку пляшечки.

Немовля стало жадібно ковтати.

Він піддержував пляшечку відповідно нахилену й бурчав:

— Вони всі однакові, падлюки! Як тільки їм дадуть, чого вони хотять, вони замовкають.

Немовля пило так енергійно і з таким завзяттям схопило кінець пипки, яку подало це грубе провидіння, що немилосердно закашлялося.

— Ти подавишся, — пробурчав Урсус. — І це теж чимала ненажера.

Він витяг у неї з рота губку, що вона її ссала, пождав, поки припинився кашель, і потім знову всунув пляшечку в рот, сказавши:

— Сси, повіє!

В той час хлопчик поклав свою виделку. Бачити, як немовля п'є, — це примусило його забути про їжу. Хвилину тому, коли він сам їв, в його очах було задоволення, тепер це була вдячність. Він дивився, як оживало немовля. Це завершення того рятування, що він його почав, наповнило його очі невимовним відблиском. А Урсус і далі помалу бурчав крізь зуби свою гнівну лайку. Хлопчик від часу до часу підводив на Урсуса свої очі, мокрі від нез'ясованого хвилювання, що його зазнавало, не вмючи висловити, бідне творіння, якого разом і ображали й жаліли.

Урсус шалено накинувся на нього:

— Ну, що ж? їж!

— А ви? — сказала дитина, вся тремтючи і з сльозами на очах. — Вам нічого не залишиться.

— Та їж ти все, виродку! Тут і для тебе не надто багато, а для мене було й зовсім мало.

Дитина знову взяла виделку, тільки не їла.

— Їж! — закричав Урсус. — Що тобі за діло до мене? Хто тобі говорить про мене? Погане крисеня з парафії „Без шага“, — кажу тобі: їж усе. Ти тут на те, щоб їсти, пити, спати. Їж, а то я викину за двері тебе й твою паскуду.

Хлопчик, почувши таку загрозу, знов узявся до їжі. Йому не важко було докінчити все, що було в мисці.

Урсус бурчав:

— Ну й погана ж ця будівля, — холод так і несе через вікна.

І справді, скло було розбито в передній частині хатини чи від тряски повозки, чи каменем пустуна.

Урсус заклеїв цю щілину шматком паперу, який тепер одірвався. Холодний вітер дув через цю дірку.

Урсус присів на скриню. Немовля, що лежало на його руці й на колінах, з насолодою ссало з пляшки в блаженній сонноті херувимів перед богом або дітей у материнських грудей.

— Налопалася! — сказав Урсус.

Він продовжив:

— От і говоріть промови про здержливість!

Вітер зірвав з вікна плястер з паперу, і він полетів по хатині, проте, це ані трохи не потурбувало обох дітей; їх увагу було з'осерджено на власному відродженні.

В той час, як немовля пило, а хлопчик їв, Урсус не перестав лаятися:

— Пияцтво починається з пелюшок. Чи варт після цього бути єпископом Тіллтсоном і громити зловживання питвом. Проклятий наскрізний вітер! А з тим і пічка моя стала стара. Вона випускає такі хмари диму, що просто їсть очі. Незручно, коли холодно, має свої незручності й огонь. Не зовсім видно. От істота, що зловживає моєю гостинністю. Що ж це? Я ще нездивився й лиця цієї мацапури. Комфарту тут немає. Божуся Юпітером, я дуже ціную розкішні бенкетки в щільно закритих кімнатах. Я не потрапив на своє призначення, — я родився, щоб бути епікурейцем. По-моєму, найбільший з мудреців — Філоксен, що бажав мати журавлину шию, щоб довше мати насолоду від їжі. Прибуток сьогодні — нуль. Нічого не продано за цілий день. Лихо та й годі! Мешканці, льокаї, горожани, — от лікар, от ліки. Даремно працюєш, старенький! Складай свою фармацевтику. Тут усі здорові. От прокляте місто, де ніхто не хворіє. Тільки в неба нестравність. Який сніг! Анаксагор учив, що сніг чорний. Він мав резон: холод — чорнота. Льод — це ніч. Яка буря! Уявляю собі, як приємно тим, що тепер на морі. Гураган — це похід сатани, це танці вовкулаків, що плигають гальопом і перевертаються на голови над нами. У хмарах у того видно хвіст, у цього — роги, у цього замість язика — полум'я, інший має на крилах кігті, а той — черево лорда-канцлера, ще один — голову академіка, — в кожному шумі можливо розпізнати свою форму. В новому вітрі — відмінний демон; вухо чує, око бачить, гуркіт — це постать. Далєбі, в морі ж є люди, це очевидно. Друзі мої, визволяйтеся від бурі, — я зробив досить, щоб визволитися від життя. Та що ж це таке? Хіба в мене готель? Чому це в мене пристановище для мандрівників? Бризки всесвітнього лиха досягли й до мого злиденства. І в мою хатину потрапляють огидні каплі великого людського бруду. Мене віддано на поталу ненажерливості перехожих. Я — жертва. Жертва тих, що вмирають од голоду. Зима, ніч, картонна хатинка, під нею нещасний друг, надворі хуртовина, картопля, огонь завбільшки з кулак, паразити, вітер, що вривається в усі щілинки, ні одного су й вузли, що починають горлати. Відкриваєш їх і знаходиш у середині повій. Така

вже доля! Мушу зауважити, що це порушення законів. А! ти швендя з твоєю швендею, мерзотний кишенику, зловмисний недоноску. А! ти блукаєш по вулицях після того, як погасять огні. Коли б знав про це наш добрий король, то він би любо заставив тебе прогулятися на дно ями, щоб провчити тебе. Парубок гуляє вночі з дівчиною! в п'ятнадцять градусів морозу, без шапки й босий! Знай, що це заборонено. Є правила й розпорядження, бунтівнику! Закони карають швендю, а чесних людей охороняють і захищають; королі — батьки народу. Я маю оселю. А тебе, коли б піймали, покарали б батогами в публічному місці, — й добре зробили б. В урядженій державі повинен же бути лад. Я був дурний, що не повідомив констебля. Та вже такий я уродився: розумію добре, а роблю зле. Ах, ти поганець! Прийти до мене в такому вигляді. Я не помітив, що на них було стільки снігу, коли вони увійшли, а тепер він розтанув. І от увесь мій будинок затоплено. У мене повідь. Треба спалити неймовірну силу вугілля, щоб висушити цей став. А вугілля тепер коштує дванадцять шагів. Як же ми троє влаштуємося в цій халупині? Тепер кінець: я завожу виховальний будинок, я буду вигодовувати майбутніх англійських старців. У мене буде професія, офіційна служба й посада — вирощувати недоносків великого шахрая — убозства, удосконалювати змалку бридоту шибеників й навчати філософії молодих шахраїв. Язик ведмедя — щітка божа. І сказати тільки, що коли б протягом тридцяти років мене не об'їдали такі, як оце, то я був би багатий, Гомо був би жирний, я мав би медичний кабінет, повний рідкощів, у мене було б стільки ж хірургічних струментів, як у доктора Ленакра, хірурга короля Генріха VIII, були б різні тварини усякого роду, єгипетські мумії та інші подібні речі! Я був би членом докторської колегії і мав би право користатися бібліотекою, що її заснував 1652 року славетний Гарвей, і міг би працювати в башті собору, звідкіля видно весь Лондон. Я міг би продовжити мої обчислення над соняшними відмінами й довести, що з нашого світла виходять туманні плями. Така була думка й Івана Кеплера, що народився за рік до Варфоломеевої ночі й що був імператорський математик. Сонце — комин, що іноді димить. Моя пічка так само. Моя пічка не краща за сонце. Так, я нажив би багатство, сам я був би інший, не був би шахраєм, не принижував би науки на перехрестях. Бо народ — негідний науки, народ — тільки нерозсудливий натовп, тільки мішанина віків, статей, вдач і станів, так що мудреці всіх часів не вагалися зневажити його, і найпоміркованіші між ними, не зважаючи на свою справедливість, ненавидять його шаленство й лютість. Ох, як набрило мені все на світі! А втім люди не живуть довго. Швидко проходить людське життя. Та ні, воно довге. Іноді, щоб ми не засумували, щоб ми мали дурість погодитися на те, щоб жити далі, щоб ми не

використали першого-ліпшого випадку повіситися, що його нам подає кожна шворка, кожен цвях, природа вдає, ніби вона сама трохи піклується про людину. Проте, не сьогоднішньої ночі. Вона, ця потайна природа, примушує родити хліб, вистигати виноград, співати солов'я. Від часу до часу проміння ранньої зорі або склянка джину — оце те, що ми звемо щастям. Вузька крайка добра навколо незмірного савану зла. Наша доля така, що її виткав диявол, а підрубив бог. Тільки, як би там не було, а ти, злодюго, з'їв мою вечерю.

Тим часом немовля, що він усе держав його на руках і держав дуже ніжно, хоч і немилосердно лаявся, закрило очі — ознака повного задоволення. Урсус оглянув пляшечку й пробурчав:

— Безстиднице, вона випила все!

Він підвівся і, підтримуючи дитину лівою рукою, правою підійняв кришку скрині й витяг з середини шкуру ведмеда, ту саму, що він звав її, як пригадуєте, своєю „справжньою шкурою“.

Виконуючи всю цю роботу, він чув, як їла друга дитина, й скося подивився на неї.

— Та не мало буде клопоту прогодувати такого ненажеру. Це буде солітер у животі мого ремества.

Він розстелив, усе однією рукою й як найкраще, шкуру ведмеда на скрині, допомагаючи собі ліктями й обережно рухаючися, щоб не порушити першого сна дівчинки. Потім він поклав її на шкуру з того боку, що ближче до вогню.

Зробивши це, він поставив порожню пляшечку на пічку й крикнув:

— І мені хочеться пити.

Він заглянув у горщик; там залишалося декілька ковтків молока, і він підніс був горщик до своїх губів. В цей момент, коли він готувався вже пити, його зір упав на дівчинку. Він поставив горщик назад на пічку, взяв пляшечку, відіткнув її, перелив у неї все останнє молоко, що вистачило якраз наповнити її, знов засунув у неї губку й обмотав її тряпкою навколо шийки.

— А все ж таки мені хочеться й їсти й пити, — продовжив він.

І додав:

— Коли не можна їсти хліба, то п'ють воду.

За пічкою він нагледів глечик з надбитою шийкою.

Він узяв його й подав хлопцеві:

— Хочеш пити?

Дитина напилася й знову взялася до їжі.

Урсус схопив глечика й підніс до свого рота. Вода в глечики неоднаково нагрілася від пічки. Він проковтнув трохи води й зробив гримасу:

— Наче б то чиста вода, ти подібна до фалшивих друзів. Ти тепла зверху й холодна знизу.

Тим часом хлопець закінчив вечерю. Миска була не просто порожня,— її було вичищено. Він задумливо підбирав і їв декілька крихот хліба, що розсипалися в складках куртки на його колінах.

Урсус повернувся до нього.

— Це ще не все. Тепер поговоримо вдвох. Рот утворено не для того тільки, щоб їсти, а щоб і говорити. Тепер, коли ти нагрівся й наївся, животино, бережися,— ти мусиш відповідати на мої запитання. Звідкіля ти прийшов?

Дитина відповідала:

— Не знаю.

— Як не знаєш?

— Мене сьогодні увечері покинули на морському березі.

— А! негіднику! Як тебе звати? Ти, значить, такий паскудний, що й батьки покинули тебе.

— У мене немає батьків.

— Ти уважай хоч трохи на мої вподобання й пам'ятай, що я не люблю, коли мені співають різні вигадки. У тебе є батьки бо в тебе є сестра.

— Це не сестра мені.

— Це тобі не сестра?

— Ні.

— Тоді що ж вона?

— Це дівчинка, що я її знайшов.

— Знайшов!

— Так.

— Як? ти підібрав її?

— Так.

— Де? Якщо ти брешеш, я тебе знищу.

— На жінці, що лежала мертва в снігу.

— Коли?

— З годину тому.

— Де?

— За льє звідділя.

Брови Урсуса нахмурилися й набули тієї різкої форми, що було проявом хвилювання на обличчі філософа.

— Мертва! От яка щаслива! Її треба й залишити там, у снігу. Там їй добре. В якій стороні?

— Коло моря.

— Ти переходив через міст?

— Так.

Урсус одкрив кватирку в задній стіні й подивився надвір. Погода не покращала. Сніг падав густо й сумовито.

Він закрив кватирку.

Він підійшов до розбитого скла, заткнув дірку ганчіркою, підклав торфу в пічку, розстелив як найширше ведмежу шкуру

на скрині, взяв товсту книжку, що лежала в кутку, й поклав під постелю замість подушки й на це узголів'я поклав голову заснулої дитини.

Він повернувся до хлопця.

— Лягай тут.

Дитина слухняно розтяглася у всю довжину поруч із немовлятком.

Урсус загорнув ведмежу шкуру навколо обох дітей і підігкнув під їх ноги.

Він дістав з полиці й надів на себе полотняний пояс з великою кишенею, в якій був мабуть футляр з хірургічними інструментами і флакони з елексирами.

Потім він одчепив от стелі ліхтаря й засвітив його. Це був потайний ліхтар. Світло від цього ліхтаря не падало на дітей.

Урсус одчинив двері й сказав:

— Я піду, не бійтеся. Я швидко повернуся. Спть.

І, спустивши східці, він крикнув:

— Гомо!

Йому відповіло тихе гарчання.

Урсус, з ліхтарем у руках, зійшов, підняв східці, запер двері. Діти залишилися самі.

З надвору голос, що був голосом Урсуса, спитав:

— Хлопче, що з'їв мою вечерю, кажи, ти ще не спиш?

— Ні,— відповів хлопець.

— Ну, так от, якщо вона зареве, то ти дай їй недопиток молока.

Чути було брязкання ланцюга, що його розв'язував Урсус, і шум кроків людини разом із кроками звіря, що віддалялися.

За декілька хвилин діти спали глибоким сном.

Це було не знати яке з'єднання диханнів; більше за чистоту, незнання; шлюбна ніч до статевого почуття. Хлопчик і дівчинка, голі й обік, вони перебували протягом цих мовчазних годин в сутні серафімського єднання. Безліч снів, що можливі в такі літа, плавали над ними; під своїми заплущеними віками вони мабуть мали зоряний світ; якби слово „шлюб“ не було тут невідповідне, то вони були чоловік і жінка ангельським порядком. Така невинність у такій темряві, така чистота в таких обіймах,— ці небесні передчуття можливі тільки в дитинстві, і ніяка незмірність не може наблизитися до цього величчя немовлят. Це найглибша над усяку безодню. Страшна вічність смерті, що її зкуто поза життям, незвичайне розлютування океана над бідолахами з корабля, що гинув, величезна білина снігу, що прикриває поховані форми, не дорівнює зворушливістю двом устам дітей, що божественно доторкаються вві сні й зустріч яких не є навіть поцілунок. Може заручини; може катастрофа. Невідоме тяжить над цим близьким лежанням. Воно чарівне; хто знає, чи

не жахливе? Почуваєш, що стискається серце. Невинність вища від добродітності. Невинність є верх святої пітьми. Вони спали. Вони були спокійні. Їм було тепло. Голизна переплетених тіл з'єднувалася з дівочтвом душ. Вони були тут, як у гнізді безодні.

VI

ПРОБУДЖЕННЯ

День обіцяв бути похмурим. Сумна білість пройшла в хатину. Це був морозний світанок. Бліде світло, що надає невиразні, розпливчасті риси всьому, що ніч повернула була в привиди, не розбудила дітей, що спали, притиснувшись одно до одного. В хатині було тепло. Чути було, як перемежалось дихання обох, наче дві спокійні хвилі. Надворі хуртовина стихла. Світанок поволі опановував обрій. Зорі потухали, як свічки, що їх гасили одну за однією. Тільки декілька великих зорь змагалися з світанком. З моря йшов глибокий спів безконечности.

Піч ще не зовсім погасла. Світанок потроху ставав ясним днем. Хлопчик спав не так міцно, як дівчинка. Він наче був свідомий того, що був за няньку й сторожа. Промінь, ясніший за інші, що пройшов через вікно, примусив його відкрити очі; сон дитини закінчується півзабуттям; він лежав у півдрімоті, не знаючи, ні де він, ні хто був коло нього, не намагаючися нічого пригадати, дивлячися на стелю і мрійно з незвичайним зусиллям розглядаючи літери напису: „Урсус філософ“; та він тільки дивився на них, не розбираючи їх, бо він не вмів читати.

Звук замка, що його відмикали ключем, заставив його повернути голову.

Двері відчинилися, східці спустилися. Урсус повернувся. Він піднявся на три щаблі; в руках у нього був погашений ліхтар.

В той самий час чути було й тупотіння чотирьох лап, що легко вилазили на східці. Це був Гомо, що ходив з Урсусом і так само повернувся назад.

Збуджений хлопчик прокинувся зовсім.

Вовк, мабуть дуже голодний, широко роззявив пащу, що показувала всі його зуби, дуже білі.

Він спинився, зійшовши напів східців, і поклав дві свої передні лапи в хатину, на поріг, наче промовець, що кладе два лікті на край катедри.

Він нюхав на відстані скриню, на якій він не звик бачити таких мешканців. Його вовчий тулуб в чотирикутнику дверей вимальовувався чорним на тлі ранішнього освітлення. Він навжився й увійшов.

Хлопчик, побачивши вовка в хатині, виліз з-під ведмежої шкури, підвівся й став перед дівчинкою, що все ще міцно спала.

Урсус знов повісив ліхтар на гак у стелі. Він мовчки з машинальною повільністю розстебнув пояс, де був його футляр із струментом, і поклав його на полицю. Він ні на що не дивився й, здавалося, нічого не бачив. Його очі були скляні. Щось глибоке ворушилося в його мозку. Нарешті його думка прорвалася, як звичайно, живим потоком слів. Він крикнув:

— Рішуче вона щаслива! Мертва, зовсім мертва!

Він присів навкарачки, підкинув лопатку палива в пічку й, перегортаючи торф, бурчав:

— Я ледве знайшов її. Невідома лиха сила захвала її на два фути під снігом. Якби не Гомо, що бачить своїм носом так ясно, як Христофор Колумб своїм розумом, я ще й досі блукав би в кучугурах снігу та грав би в піжмурки з смертю. Діоген взяв свого ліхтаря й шукав людину,— я взяв свого ліхтаря й шукав жінку; він знайшов сарказм, я знайшов сум. Яка вона холодна! Я доторкнувся до руки,—камінь. Яке мовчання в очах! І така дурна,—вмерла й залишила по собі дитину! Не зовсім зручно буде жити втрьох у цьому ящику. Яка несподіванка! От тепер і я з сім'єю! Дівчина й хлопчик!

Поки Урсус говорив, Гомо прослизнув до пічки. Рука сплячого немовлятки звислася між пічкою й сундуком. Вовк почав лизати цю руку.

Він лизав її так ніжно, що немовля й не прокинулося.

Урсус повернувся.

— Добре, Гомо! Я буду батьком, а ти дядьком.

Потім він відновив свою філософську роботу—впорядковувати огонь, не перериваючи своєї розмови до себе:

— Усиновлю. Вирішено. До того ж і Гомо дуже хоче цього.

Він випростався.

— Хотів би я знати, хто винен у цій смерті. Чи це люди? Чи... Його погляд спинився в просторі, вгорі на стелі, і його уста прошепотіли:

— Чи це Ти?

Потім голова його схилилася, як під тягарем, і він сказав:

— Ніч узяла на себе труд убити цю жінку.

Його погляд, підвівшись, стрінув лице хлопчика, що прокинувся; він слухав його.

Урсус різко спитав його:

— Чого ти смієшся?

Хлопець відповів:

— Я не сміюся.

Урсус наче кинувся, став дивитися на нього пильно й мовчки протягом декількох хвилин і сказав:

— Тоді ти страшний.

Уночі в хатині було так мало світла, що Урсус ще не бачив лиця хлопчика. Ясний день показав його.

Він поклав обидві долоні на його плечі, ще почав розглядати, щодалі, то збільшою проникливістю його лице й закричав:

— Та не смійся ж!

— Я не сміюся,—повторила дитина.

Урсус затремтів з голови до ніг.

— Ти смієшся, кажу я тобі.

Потім, трясучи дитину з таким тиском, наче лютіючи, або ж жаліючи, він різко спитав його:

— Хто це тобі так зробив?

Дитина відповіла:

— Я не розумію, що ви хочете сказати?

Урсус переспитав:

— Відколи ти так смієшся?

— Я завжди був такий,—сказала дитина.

Урсус повернувся до сундука, кажучи напівголосно:

— Я гадав, що такої роботи більше не роблять.

Він узяв з узголів'я, дуже ніжно, щоб не розбудити дівчинки, книгу, що він поклав її за подушку під голову немовляті:

— Подивимося у Конквеста,—прошепотів він.

Це була велика книжка in folio, що її оправлено було в м'який пергамент. Він почав перегортати її великим пальцем, спинився на одній сторінці, розклав фольянт на пічці й прочитав:

— De Denasatis. Це тут.

І він продовжив: *Bucca fissa usque ad aures, genzivis — denu-*
*datis, nasoque murdridato, masca eris, et ridebis semper*¹.

— Це якраз те саме.

І він знов поклав книгу на одну з полиць, бормочучи:

— Випадок, в який поглиблюватися було б шкідливо. Залишимося на поверхні. Смійся, мій хлопчику!

Дівчинка прокинулася. Замість привітання вона почала кричати.

— Ну, годувальниця, давай груди,—сказав Урсус.

Дівчинка підвелася й сіла. Урсус узяв на пічці пляшечку й дав їй ссати.

В цей момент зійшло сонце. Воно було ще врівні з обрієм. Його червоний промінь пройшов через вікно й ударив прямо дівчинці в лице, обернене до вікна. Очі дитини, втовпені на сонце, відбили в собі, як двоє дзеркал, це пурпурове коло.

Очі залишилися непорушні, віки так само.

— От тобі й на!—сказав Урсус.—Вона сліпа.

¹ Розірвавши рота аж до ушей, оголивши ясна, приплющивши ніс, станеш машкарою й завжди будеш сміятися.

ЧАСТИНА ДРУГА

ЗА КОРОЛІВСЬКИМ НАКАЗОМ

МИНУЛЕ — ВІЧНО СУЧАСНЕ. ЛЮДИ ВІДБИВАЮТЬ
ЛЮДИНУ

КНИГА ПЕРША

I

ЛОРД КЛЕНЧЕРЛІ

1.

За тих часів ще живий був спогад про старовину.

Таким спогадом був лорд Лінней Кленчерлі.

Барон Лінней Кленчерлі, сучасник Кромвеля, був один з нечисленних, — поспішімо сказати, — англійських перів, що визнали республіку. Це визнання мало свої резони й пояснювалося достатно тим, що республіка на недовгий час тріумфувала. Цілком натурально, що лорд Кленчерлі залишався в республіканській партії, поки республіка перемагала. Але і коли закінчилася революція й повалено було парламентське правління, він уперто стояв на своєму. Шляхетному патрицієві легко було повернутися у відновлену верхню палату; підчас реставрації завсігди добре приймають покутників, і Карло II добре ставився до тих, що поверталися до нього; проте лорд Кленчерлі не зрозумів, що треба було зробити за таких обставин. В той час, як нація гучно привітала короля, що знову обійняв володіння Англією, в той час, як вона одностайно проголосила свій присуд, в той час, як народ привітав монархію, в той час, як династія піднеслася в перемозі й славі, в той час, коли минуле ставало прийдешнім і прийдешнє — минулим, лорд залишався непокірливим; він ухилився від усього цього тріумфування; він самохіть пішов на вигнання; маючи змогу бути пером, він краще волів бути за-

сланцем. Так минули роки; він постарів, зберігаючи вірність померлій республіці. Він зазнав також і глузування, як звичайно й усі, що чіпляються за таке дитинство.

Він оселився в Швайцарії в якомусь чудному високому будинку на березі Женевського озера. Він вибрав найглухіший закуток озера, між Шільоном, де була в'язниця Бонівара, і Веве, де могила Ледлов. З усіх боків його оточували суворі Альпи з їх сутінками, вітрами та хмарами; і він жив там, загублений серед густої темряви, що оповіла гори. Рідко стрівав його який перехожий. Ця людина була поза своєю отчизною, майже поза своїм віком. В цей момент для всіх, хто був у курсі подій часу й розумів їх, жадний опір обставинам не був виправданий. Англія була щаслива; реставрація — це замирення подружжя; державець і нація перестали мати окремі ліжка; нічого приємнішого, нічого веселішого. Великобританія сяяла від радощів; мати короля — це вже багато, а ще більше мати чарівного короля; Карло II був чемна людина, вмів розважатися й урядувати; наслідуючи Людовіка XIV, він був величний, — він був джентлмен і лицар. Карло II захоплював підданців. Він воював з-за ГанOVERA, звичайно знаючи, чому, — проте, знав тільки він сам. Він продав Дюнкірхен Франції — операція високої політики. Пери-демократи, про яких Чемберлен сказав: „проклята республіка отруїла своїм згубним подихом багатьох з високого вельможного панства“, мали досить доброго розуму, щоб визнати дійсність і стати людьми своєї доби та опосісти свої попередні місця в шляхетній палаті, — для цього їм досить було принести королеві присягу на вірність. Коли подумаєте про те, що все це було насправді, про прекрасне царювання, про чудового короля, про найяєніших принців, що їх божественне милосердя повернуло народній любові, коли скажеш, що такі видатні особи, як Монк і пізніше Джефріс, прилучилися до трону, що їх справедливо було нагороджено за їх лояльність і щирість величними титулами й прибутковими посадами, і що лорд Кленчерлі не міг не знати, що тільки від нього залежало, щоб його із славою посадовили поруч з ними на почесному місці, що, дякуючи королеві, Англія знов піднеслася на вершину добробуту, що в Лондоні були тільки свята й каруселі, що всі багатіли й раділи, що двір був блискучий, веселий і пишний, — і от, коли випадково, далеко від цього блиску, в не знати якому сумному півсвітлі, подібному до нічної темряви, ви стринете цього старого діда в одягу простолюдця, блідого, неуважного, зігнутого наче до могили, який стоїть на березі озера, майже не звертаючи уваги на бурю й холод, ходить наче без цілі, втупивши очі, з розпатланим на вітрі сивим волоссям, мовчазний, самотній, задумливий, то важко не засміятися.

Це щось подібне до силуети божевільного.

Коли думаєш про лорда Кленчерлі, про те, чим він міг бути й чим він був, то посмішку треба вважати за прояв чемної стриманості. Дехто голосно сміявся з нього. Інші обурювалися. Зрозуміло, що серйозних людей ображала така зарозумілість самоти.

Одне тільки зменшувало провину, — це те, що лорд Кленчерлі ніколи не мав розуму. Всі одноставно визнавали це.

2.

Прикро дивитися на людей, що впертість переводять у життя. Звичайно не люблять людей з породи Регулів, і в результаті громадська думка ставиться до них якось іронічно.

Упертість подібна до докорів, тому й мають підстави сміятися з неї.

І потім, по суті, така упертість, такі круті норози чи вони добродесні? Хіба в цьому надмірному афішуванні самозречення немає великого чванства? Це скоріше парад, а не що інше. До чого ці надмірності, як от самота й вигнання? Ні в чому не перебирати через міру — правило мудреця. Чинить опозицію, будь ласка, ганьбіть, коли хочете, але пристойно, весь час вигукуючи: хай живе король! Правдива добродесність — бути розсудливим. Тому, хто падає, треба було впасти; кому щастить, тому повинно було щастити. У провидіння є свої мотиви, воно увінчує того, хто на це заслуговує. Хіба ви маєте претензію знати краще за нього? Коли обставини з'ясовано, коли один режим заступив другого, коли успіх відокремив істинне й фалшиве — тут катастрофою, а там тріумфом, — не може бути жадного сумніву; порядна людина прилучається до того, що перемогло, і, як би не було це корисне для нього й для його родини, не припускає цим міркуванням впливати, думає тільки про громадські справи й подає свою міцну руку переможцеві.

Що сталося б з державою, коли б ніхто не погодився служити? Значить все повинно припинитися? Держатися свого місця, — значить бути добрим громадянином. Умійте жертвувати своїми тайними нахилами. Посади треба обіймати. Слід, щоб хто-небудь був відданий. Бути вірним громадським обов'язкам — це є вірність. Відставка урядовців мала б у наслідок параліж держави. Ви самі себе виганяєте — це сумно. Ви гадаєте, що даєте приклад? Яка пиха! Думаєте, що робите виклик? Яке зухвальство! Та за кого ж ви вважаєте себе? Зрозумійте, що й ми гідні вас. Проте, ми не дезертуємо. Коли б ми захотіли, то й ми так само могли би бути непримирені й непокірливі, і ми б нарobili ще гірше за вас. Але ми вважаємо за краще бути людьми розсудливими. Тому тільки, що я — Трімальціон, ви гадаєте, що я не здатний бути Катоном. Годі!

Ніколи ще ситуація не була така ясна й рішуча, як 1660 року. Ніколи ясніше не визначався спосіб діяння для розсудливої людини.

Англія визволилася від Кромвеля. За часів республіки було припущено багато беззаконних вчинків. Утворили британську гегемонію; за допомогою тридцятирічної війни досягнуто було переваги над Германією; за допомогою фронди було понижено Францію, за допомогою герцога Браганцького було зменшено значіння Іспанії. Кромвель приборкав Мазаріні; на договорах протектор Англії підписувався вище за короля Франції; від Сполучених Штатів взяли вісім мільйонів контрибуції; Алжир і Туніс було пригнічено; завойовано Ямаїку; понижено Лісабон, в Барселоні викликано французьке суперництво, а в Неаполі— повстання Мазаніелло; Португалію було закріплено за Англією; від Гібральтара до Кандії було виметено варварів; засновано морське владцтво цими двома засобами—перемогами й торгівлею: 10 серпня 1653 року англійська фльота розбила старого-адмірала Мартіна Хапперця Тромпа, що його величали Дідом матросів, що виграв тридцять три баталії й розбив еспанську фльоту; Атлантийський океан віднято у еспанських морських сил; Тихий океан—у голандських, Середземне море—у венеційських, і навігаційним актом затверджено берегове владцтво Англії на всіх морях; через океани вона держала в своїх руках весь світ; голандський стяг смиренно схилявся на морі перед британським; Франція, в особі свого посла Манчіні, вклонилася Оліверу Кромвелю; цей Кромвель грався Кале й Дюнкірхеном, як двома м'ячиками, примушуючи континент тремтіти; диктували мир, оголошували війну; на всіх подіях був англійський прапор; закутий в залізний панцир один полк протектора наганяв на Європу такого страху, як і ціла армія. Кромвель говорив: я хочу, щоб англійську республіку поважали так само, як колись поважали республіку римську; не було вже нічого забороненого; слово було вільне, вільна була преса, на вулицях говорили все, що хотіли; рівновагу тронів було порушено; весь монархічний європейський устрій, до якого належали й Стюарти, захитався. Нарешті цей огидливий режим одійшов, і Англії простили її провини.

Поблажливий Карло II видав Бредську декларацію. Він дозволив Англії забути ту добу, коли син гентінгдонського броварника наступав п'ятою на голову Людовіка XIV. Англія висловила своє теа сура¹ й зітхнула вільно. Радість сердець, як ми сказали, була повна, а шибениці царевбивців доповнювали вселюдну радість. Реставрація—посмішка, проте декілька шибениць

¹ Моя вина.

нічому не перешкоджають, і це повинно завдовольнити громадське сумління. Дух неслухняности було розвіяно і льобальність відновлено. Бути добрим підданцем з того часу стало єдиним шанобливством. Відмовилися від політичного божевільства, з революції сміялися; знущалися з республіки та її чудних часів, коли завсігди мали на язиці великі слова: право, свобода, прогрес,—з цих виразів сміялися. Поворот до здорового розуму захоплював. Англія наче прокидалася від глибокого сна. Яке щастя визволитися від таких оман! Вони були чистим безумством. Де це бувало, щоб перший вискочень мав права? Чи можна уявити собі, щоб увесь світ урядовав? Чи можна уявити, щоб містом керували громадяни? Громадяни—це запряга, а запряга—це кучер. Надати права голосам—це те саме, що кинути на вітер. Невже ж ви хочете, щоб держави носилися як хмари? Безладдя не влаштовує ладу. Якщо хаос буде архітектором, то збудовано буде тільки Вавилон. Та й що за тиранія, ця так звана свобода! Я хочу розважатися, а не керувати. Мені набридло втовувати, я хочу танцювати. Це ж провидіння, коли який принц візьме на себе всі турботи! Справді, як шляхетно з боку короля покласти на нас так багато праці. До того ж його й виховано для цього, і він знає, що це таке. Це його справа. Мир, війни, законодавство, фінанси,—хіба це все торкається народів? Безсумнівно треба, щоб народ платив, безсумнівно треба, щоб народ служив,—та з нього цього й досить. Йому дано місце і в політиці; від нього походять дві державні сили—армія й бюджет. Бути оподаткованим і бути салдатом,—невже ж цього не досить? Чого ж йому ще треба? Права його рука—військова влада, ліва рука—фінансова влада. Величня роля! За нього царюють. Треба ж, щоб він відплачував за цю службу. Податки й цивільний лист—це винагорода, що її платять народи й здобувають принципи. Народ дає свою кров і своє срібло, й за це ним керують. Бажати самим вести себе—яка чудна ідея! Йому потрібний проводир. Народ неосвічений і сліпий. А чи є такий сліпий, щоб не мав собаки? Тільки для народа—це є лев—король, що згоджується бути йому за собаку. Яка добрість! А чому народ неосвічений? Тому, що треба, щоб він був таким. Неосвіченість—охоронниця добродетності. Де немає перспектив, там немає й честолюбності. Неосвічений перебуває в корисній для нього нічній темряві, що перешкоджає бачити й тим знищує заздрість. Звідціль невинність. Хто читає, той думає, а хто думає, той міркує. Не міркувати—це повинність, це також і щастя. Це безперечні істини. Громадянство держиться ними. Так відновлено було в Англії здорові соціальні доктрини. Так реабілітовано було націю. Одночасно почали повертатися до красного письменства. Почали зневажати Шекспіра й захоплюватися Драйденом: „Драйден—найбільший поет Англії й свого віку“,—казав Еттербері,

перекладач Ахітофела. Саме в цю епоху монсеньор Гюе, єпископ авранський, писав Семезу, що зробив авторів „Загубленого раю“ честь тим, що не визнавав його й лаяв: „Як ви можете працювати над такою нікчемністю, як Мільтон?“ Все відроджувалося, все поверталося на своє попереднє місце. Драйден—угорі, Шекспір—внизу. Карло II—на троні, Кромвель—на шибениці. Англія прокидалася від безчестя й шаленства минулого. Велике щастя для націй, коли монархія відновляє добрий лад у державі й добрі вподобання в літературі.

Важко повірити, щоб можна було не цінувати таких добродіянь. Повернутися спиною до Карла II, відплатити невдячністю за великодушність, що він призволив зійти на трон,—чи це не обурює? Лорд Лінней Кленчерлі зробив цю прикрийсть усім чесним людям. Який заблуд хмуритися на щастя своєї отчизни!

Відомо, що року 1650-го парламент установив таку форму присяги: „обіцяюся залишатися вірним республіці без короля, без монарха“. Посилаючися на те, що він приніс таку дивоглядну присягу, лорд Кленчерлі жив поза межами королівства й коли всі були щасливі, вважав за своє право бути сумним. Він похмуро шанував те, чого вже не було,—чудна прихильність до того, що зникло.

Його було не можна виправдати й найдоброзичливіші відсахнулися від нього. Друзі довго шанували його в той спосіб, що гадали, ніби він прилучився до лав республіканців, щоб ближче придивитися до слабких сторін республіки і в сприятливий момент завдати їй вірнішого удару на користь святого діла короля. Таке вичікування слухної години, щоб ударити ворога ззаду, становить один із видів льюальности. На це саме сподівалися й від лорда Кленчерлі, громадська думка ставилася сприятливо до нього. Але, з огляду на дивну республіканську впертість його, довелося відмовитися від цієї доброї думки. Очевидячки, лорд Кленчерлі був людина переконана, цебто ідіот.

Поблажливі люди пояснювали це або ж дитячою упертістю, або ж старечою завзятістю.

Люди суворі й справедливі йшли далі. Вони плямували його, як відступника. Безтямність має свої права, проте вона має й межі. Можна бути безглуздом, та не слід бути бунтарем. І потім, що власне був лорд Кленчерлі? Перекінчик. Він покинув свій табор, аристократію, щоб піти в протилежний табор, до народу. Ця вірна людина стала зрадником. То правда, що він „зрадив“ дужчого й залишився вірним слабкішому; то правда, що покинутий від нього табор був табор переможця і що табор, до якого він пристав, був табор переможних, й то правда, що через цю „зраду“ він утратив усе, свої політичні привілеї й своє хатнє огнище, своє перство й свою отчизну; він набув тільки

наруги; він мав тільки одну перевагу — вигнання. Але, що це доводить? Та те, що він був дурень. На це треба погодитися.

Зрадник і дурень одночасно — це буває.

Ви можете бути дурнем, але з умовою не давати поганого прикладу. Від дурнів вимагають тільки чесности, й на підставі цього вони можуть претендувати на те, щоб бути підпорою монархії. Обмеженість Кленчерлі була неувяна. Він так і залишався засліпленим революційною фантазмагорією. Республіка збила його з пантелику. Він знеславив свою країну. Його позиція — чиста віроломність. Бути відсутнім значить бути зневажливим. Здалося, що він цурається загального щастя, як чуми. У своєму добровільному вигнанні він наче переховувався від національного задоволення. Він міркував про королівство, як заразу. Він був чорним прапором над широкими просторами монархічних радощів і тим ославлював їх, як лазарет. Як! Мати сумний вигляд, коли відновлено порядок, націю відроджено, релігію реставровано! На цю ясність кидати тінь! Дивитися спідлоба на задоволену Англію! Бути чорною плямою на цьому великому блакитному небі! Вдавати загрозу! Протестувати проти бажання цілої нації! Відмовлятися приєднати своє „так“ до вселюдної згоди! Це було б огидливо, коли б не було так смішно. Кленчерлі не усвідомив собі, що можна було помилятися з Кромвелем, та що слід було повернутися з Монком. Подивіться на Монка! Він командував республіканською армією; Карло II у вигнанні, дізнавшись про його чесність, пише до нього; Монк, що з'єднує добродієність з лукавими вчинками, спочатку прикидається, потім враз, на чолі війська, розганяє бунтівливий парламент і повертає короля, — і Монк становиться герцогом Альбермальським, має пошану рятувальника громадянства, робиться дуже багатим, прославляє назавжди свою епоху, стає кавалером Під'язки з перспективою бути похованим у Вестмінстері. Така слава кожного вірного англійця. Лорд Кленчерлі не вмів піднятися до такого практичного розуміння свого обов'язку. Він мав пристрасть і непорушність вигнанця. Його задовольняли порожні фрази. Гордощі одеревіняли цю людину. Слова: сумління, повага та інш. кінець-кінцем тільки слова. Слід зважати на суть.

Кленчерлі не бачив цієї суті. У нього було короткозоре сумління, що хотіло перш, ніж чинити, придивитися ближче, мовляв, понюхати. Звідділя його безглузда огидливість. З такою дріб'язковістю не можна бути державною людиною. Зайвина сумління вироджується в слабкість. У випадков, коли треба схопити скипетро, — сумління це евнух, що має одружитися. Бійтеся сумління. Воно заводить далеко. Нерозсудлива вірність спускається як східці в льох. Один щабель, потім другий, потім ще третій, і ви опинилися в темряві. Спритні підіймаються, наївні залишуються.

Не слід легко дозволяти своєму сумлінню заплутуватися у відлюдництві. Крок за кроком, кінець-кінцем, можна дійти до політичної соромливості. Тоді гинуть. Такий був випадок і з лордом Кленчерлі.

Принципи з рештою призводять до безодні.

З закладеними за спину руками він гуляв коло Женевського озера. Блискуча доля! В Лондоні іноді говорили про його відсутність. Він був наче винувачений перед громадською думкою. Говорили за й проти. Справа закінчилася тим, що його визнали за дурного.

Багато з старих оборонців екс-республіки стали прихильниками Стюартів. Їх слід похвалити. Натурально, що вони потроху клепали на нього. Уперті набридають поблажливим людям. Люди розумні, що мали вагу й значіння при дворі, яким надокучила його прикра поведінка, залюбки говорили так: „Коли він не прилучився, так це тому, що йому заплатили дуже мало“ й інш. „Він хотів посади канцлера, що її король віддав лордові Гайду“, та інш. Один з його „старих друзів“ дійшов навіть до того, що почав шепотіти: „Він сам мені це говорив“. Хоч лорд Лінней Кленчерлі жив зовсім самотнім, проте дещо з цих вигадок доходило й до нього через тих вигнанців, що їх доводилося йому стрічати, через старих царевбивців, як Андрю Бровтон, що жив у Льозанні. Кленчерлі обмежувався тільки тим, що ледве помітно здвигав плечима,—ознака глибокого отупіння.

Тільки раз, здвигнувши плечима, він додав декілька слів, що він пробурчав їх напівголосно: мені жалко тих, що вірять цьому.

4.

Карло II, добра людина, зневажав його. За Карла II щастя Англії було більш, ніж щастям,—це було якесь очарування. Риставрація—це стара картина, почорніла, що її заново покраївають лаком; усе минуле з'являється знову. Добрі старі звичд-повернулися; гарненькі жінки царювали й керували. Евелін відмітив це,—в щоденнику у нього можна прочитати таке: „Розпуста, блюзнірство, зневага до бога. Я бачив у неділю ввечері короля з його розпутними дівками—Портсмут, Клівленд і Мазаріні—та ще двома або трьома іншими. Всі вони були в галерії майже голі“. В цьому опису почувається деяке незадоволення; та Евелін був буркотливий пуританець, отруєний республіканськими мріями. Він не розумів корисного зразку, що його подавали королі своїми великими вавилонськими пустощами, що кінець-кінцем підтримували розкіш. Він не розумів користи вади. Відоме правило: не викорінюйте вад, коли ви хочете мати чарівних жінок. Інакше ви будете подібні до тих недоумкуватих, що знищують гусениць, безумно кохаючи метеликів.

Карло II, як ми вже сказали, майже не помічав, що десь існує якийсь непокірливий, на прізвисько Кленчерлі; але Яків II поставився до нього уважливіше. Карло II управляв м'яко,—це була його маніра, і скажімо, що через це він урядовав не гірше. Іноді моряк зав'язує слабкий вузол на канаті, що його призначено здержувати вітер, і вже вітер зашморгує його міцно. Така дурість гурагану й народа.

Таким широким вузлом, що дуже швидко став тісним, було царювання Карла II.

За Якова II почалося це зашморгування. Треба зав'язати зашморгом усе те, що залишилося від революції. Яків II мав похвальне шанолубне бажання бути діяльним королем. Царювання Карла II, на його погляд, було тільки начерком реставрації. Яків II захотів повернутися до повного порядку. Ще року 1660-го він висловив жаль, що кількість повішених обмежилася тільки десятьма царевбивцями. Відбудовуючи авторитет влади, він був реальніший. Він надав сили серйозним принципам, встановив царство істинного правосуддя, що стоїть понад сантиментальним красномовством і що піклується передусім за громадські інтереси. За ці суворі охоронні міри його визнали за батька держави. Він доручив руку правосуддя Джефрісу, а меч правосуддя Керку. Керк збільшив кількість прикладів. Цей корисний полковник одного разу тричі вішав і тричі знімав з шибениці ту саму людину, республіканця, й кожного разу питав його: „зрікаєшся республіки?“ Лиходій усі три рази відповів: „ні“. З ним покінчили. Я повісив його чотири рази,—з задоволенням казав Керк. Леді Лайль, дарма що вона послала свого сина на війну проти Монмавта, але заховала в себе двох бунтарів, було покарано. Іншого бунтаря, який чесно об'явив, що одна жінка, баптистка, дала йому притулок, було помилувано, а жінку спалили живу. Другого разу Керк дав зрозуміти одному містові, що він вважає його за республіканське, повісивши дев'ятнадцять горожан. Така відплата, насправді, цілком законна, коли пригадаємо, що за Кромвеля одрубували носи й вуха статуям святих у церквах. Яків II, що вмів вибрати собі Джефріса й Керка, був державець, пройнятий істинною релігією, він умертвляв себе в той спосіб, що вибирав собі негарних коханок, він слухав панотця Коломб'єра, цього промовця, що був майже так само елейний, як і панотець Шеміне, проте з більшим запалом; він вславився тим, що в першій половині свого життя був порадиником Якова II, а в другій—надихачем Марії Алакок. Дякуючи такому здоровому релігійному покорму, Яків II міг пізніше гідно знести вигнання і в своєму Сен-Жерменському пристановищі подав зразок короля, що вищий за всі змінності, спокійно доторкався до золотушних і водився з езуїтами.

Зрозуміло, що такий король повинен був, певною мірою, турбуватися про такого бунтаря, як лорд Лінней Кленчерлі. Перство спадкове й дає певну запоруку на майбутнє; очевидячки, що коли б треба було вжити яких заходів обережності проти цього лорда, то Яків II не вагався б.

II

ЛОРД ДАВИД ДІРРІ МОЙР

1.

Лорд Лінней Кленчерлі не завжди був старим і вигнанцем. І в нього була доба молодости й пристрасти. Відомо від Гаррісона й Прайда, що Кромвель замолоду любив жінок і втіхи, а це іноді (з іншого погляду на жіноче питання) призвіщає повстанця. Не покладайтеся на погано зав'язаний поясок. *Male praecinctum juvenem cavete*¹.

У лорда Кленчерлі, як і в Кромвеля, були свої грішки й свої вади. Всі знали, що в нього є неправонароджена дитина—син. Цей син, що з'явився на світ саме в той час, коли закінчувалася республіка, народився в Англії, коли його батько виряджався у вигнання. Тому він ніколи не бачив свого батька. Цей побічний син лорда Кленчерлі виріс, як паж при дворі Карла II. Його звали лорд Давид Діррі Мойр; він був лорд з ласки,— його мати була з вельможного панства. В той час, коли лорд Кленчерлі проживав відлюдно в Швейцарії, ця мати, красуня, вирішила перестати хмуритися; першого бунтівливого коханця їй простили ради другого,—цей був приручений безперечно й навіть рояліст, бо це був сам король. Коханкою Карла II вона була недовго, але досить для того, щоб його величність, захоплений тим, що він одібрав у республіки гарну жінку, надав маленькому лордові Давидові, сину тієї, що він переміг її, посаду охоронця династії. Це зробило неправонародженого придворним офіцером, з губками сердечком, і палким прихильником Стюартів. Лорд Давид, як єдиний представник свого роду, деякий час був одним із ста сімдесятьох, що носили довгі шпаги; потім він був пансіонером одним з тих сорока, що носять золочений келеп. Крім того, він належав до шляхетного загону охоронців, що його встановив Генріх VIII, і тому мав привілею подавати страву до столу короля. Так благоденствував лорд Давид за Карла II в той час, як його батько сів у вигнанні.

Потім він благоденствував і за Якова II.

Король помер, хай живе король,—це *non deficit alter, aureus*.

¹ Стержіться погано підперезаного юнака.

Коли вступив на трон герцог Йоркський, йому дозволили зватися лордом Давидом Діррі Мойром, на ймення маєтку, що його відписала йому мати, яка перед тим померла, в тому великому лісі в Шотляндії, де водиться птиця краг, що видовбує дзьобом собі гніздо в дуплі дуба.

2.

Яків II був королем і мав претензію бути генералом. Йому подобалося, щоб його оточували молоді офіцери. Він залюбки з'являвся публічно верхи на коні в касці і в латах; величезний парик спускався з-під каски на лати,—щось подібне до кінної статуї безглуздої війни. Йому подобалося приємна граціозність молодого лорда Давида. Він був задоволений тим, що цей рояліст—син республіканця. Відкинений батько ні трохи не шкодив двірській кар'єрі, що тільки починалася. Король зробив лорда Давида постельником з платнею в тисячу ліврів.

Це було значне підвищення. Постельник спить кожної ночі коло короля на похідному ліжку. Таких постельників дванадцять, і вони чергуються.

Лорд Давид, на цій посаді, був і начальником королівської конюшні; за обов'язок його було видавати овес королівським коням,—за це він одержував двісті шістьдесят ліврів. У нього було п'ять підлеглих йому королівських кучерів, п'ять королівських форейторів, п'ять королівських стайничих, дванадцять виїзних королівських льокаїв і чотири королівських носильників. Він завідував шістьма біговими кіньми, що король держав їх у Геймаркеті,—вони коштували його величності по шістсот ліврів на рік. Він розпоряджав королівським гардеробом, що постачає парадний одяг кавалерам Підв'язки. Йому вклонявся до землі пристав чорного жезла, що був біля короля. Цим приставом за Якова II був кавалер Дуппа. Лордові Давиду вклонялися монсеньор Бекер, що був за коронного клерка, і монсеньор Бровн, що був парламентським клерком. Розкішний англійський двір був зразком гостинності. Лорд Давид, як один із дванадцяти, головував за столами й на вітаннях. Він мав честь стояти заду короля в днях подання, коли король давав церкві золоту монету, *byzantium*, у днях ордена Бані, коли король носить ланцюг свого ордена, і в днях причастя, коли не причащається ніхто, крім короля та принців. Він же в чистий четвер підводив до його величності дванадцять старців, яким король давав стільки срібних пенні, скільки йому було років життя, й стільки шилінгів, скільки років він царював. Коли король був хорий, його обов'язок був кликати до його величності двох священників і не пускати лікарів наближатися до короля без дозволу державної Ради.

Крім того, він був підполковником шотландського полка королівської гвардії, що грає шотландський марш.

В такому стані він брав участь у багатьох походах і дуже вславився, бо був з нього відважний вояка. Він був хоробрий, гарний, ставний, шляхетний, з величним виглядом і манірами. Його зовнішній вигляд відповідав його званню. Він мав високу постать, як і високе народження.

Був момент, коли його трохи не призначили groom of the stole—гардеробмейстром; це дало б йому привілею надягати королеві сорочку; але для цього треба бути принцем або пером.

Утворити пера—це велика справа. Це визначало утворити перство, а це викликало заздрість. Це—особлива ласка, а особлива ласка робить королеві одного друга й сто ворогів, не рахуючи вже того, що й друг становиться невдячним. Яків II, з політичних міркувань, рідко утворював перства, але з охотою передавав їх. Передане перство не викликало хвилювання. Це було простісіньке продовження певного ймення. Лордів це мало турбує.

Король був не від того, щоб провести лорда Давида Діррі Мойра у верхню палату, аби тільки це було зроблено шляхом переданого перства. Його величність ждав тільки слушного випадку, щоб, „лорда з ласки“ Давида Діррі Мойра зробити „лордом по праву“.

3.

Така нагода трапилася.

Одного дня дізналися, що старому безлюдникові лордові Ліннею Кленчерлі трапилися різні прикrostі, — головна з них була та, що він помер. Смерть має ту добру сторону для людей, що вона примушує трохи поговорити про них. Почали розповідати про те, що знали, або думали, що знають, про останні роки лорда Ліннея. Напевне то були здогадки й легенди. Коли вірити цим теревеням, що безсумнівно були неправдоподібні, то на кінець життя лордом Кленчерлі опанував такий напад республіканства, що він дійшов до того, що, як стверджували, одружився—чудна впертість вигнання—з дочкою царевбивця Ганною Брадшов,—точно визначали їм'я її,—яка так само вмерла, тільки породивши дитину, хлопчика, що,—коли всі деталі були точні,—являвся законним сином і спадкоємцем лорда Кленчерлі. Всі ці перекази, дуже не виразні, скидалися скорше на сплітки, ніж на факти. Те, що відбувалося в Швейцарії, для тодішньої Англії було так само далеке, як для сучасної Англії те, що відбувається в Китаї. Лорду Кленчерлі було п'ятдесят дев'ять років у той час, коли він одружився, і шістдесят, коли народився син, і помер він в дуже недовгій часі після цього, залишивши по собі

дитину круглим сиротою. Звичайно, все це можливе, але неправдоподібне. Додавали, що ця дитина „прекрасна, як день“, як можна читати в усіх казках. Король Яків поклав край всім цим чуткам, що очевидячки не мали ніяких підстав, об'явивши одного прекрасного ранку лорда Давида Діррі Мойра єдиним і безперечним спадкоємцем лорда Ліннея Кленчерлі, його незаконного батька, бо той не мав законних дітей і ніяких інших нащадків, а разом з тим доведено було спадковість,—відповідні патенти було зареєстровано в палаті лордів. Цими патентами король затверджував лорда Давида Діррі Мойра в титулах і прерогативах вищезазначеного лорда Ліннея Кленчерлі, з єдиною умовою, що лорд Давид одружиться потім з дівчиною, якій в той час було декілька місяців, коли вона стане літньою,—король з невідомих причин від колиски зробив її герцогинею. Правда, коли ви хочете, то всі знали чому. Звали це немовля герцогинею Джосіяною.

В Англії тоді була мода на еспанські ймення. Один з неправонароджених синів Карла II звався Карлос, граф Плімутський. Можливо, що ім'я Джосіяна було скороченням Josefa-y-Apa. Але можливо, що існувало ім'я Джосіяна, як було ім'я Джосія. Одного з придворних Генріха III звали Джосія-дю-Пассаж.

Оцій маленькій герцогині король подарував перство Кленчерлі. Вона була пересса, чекаючи на пера. Пером повинен був стати її чоловік. Це перство складалося з двох маєтків—баронії Кленчерлі й баронії Генкервіль; крім того, лорди Кленчерлі, як віддяку за якусь старовинну воєнну подію і за королівським дозволом, мали ще титул сіцилійських маркізів Карлоне. Англійські пери не мають права носити чужоземних титулів; а втім бувають винятки. Так, Генріх Ерендель, барон Ерендель-Вардур був так само, як і лорд Кліффорд, граф Священної Імперії, а лорд Каупер—князь тієї самої імперії, герцог Гамільтон—у Франції герцог Шательро; Базиль Фейльдінг, граф Денбай,—в Германії граф Габсбурзький, Лауфенбурзький і Рейнфельдський. Герцог Мальборо був швабським принцем—Міндельгеймом, так само, як герцог Віллінгтон був князем Ватерлооським в Бельгії. Той самий лорд Веллінгтон був еспанським герцогом Сіудар-Родріго і португальським графом Вімейра.

В Англії були,—й тепер ще є,—землі дворянські й землі простонародні. Землі лордів Кленчерлі були всі дворянські. Ці землі, замки, містечки, пригороди, округи, ленні володіння, альоди й вотчини, що входили до складу перства Кленчерлі-Генкервіль, тимчасово належали леді Джосіяні, і король проголосив, що коли лорд Давид Діррі Мойр одружиться з Джосіяною, він буде бароном Кленчерлі.

Опріч спадщини Кленчерлі леді Джосіяна мала своє особисте майно. Їй належали величезні маєтки, яких більшість перейшли до герцога Йоркського від Madame sans queue (без ніякого додатку). Цим іменням, цебто Madame sans queue (без ніякого додатку) звали Генрієту Англійську герцогиню Орлеанську, першу по королісі жінку у Франції.

4.

Лорд Давид благоденствував за Карла і Якова, благоденствував далі й за Вільгельма. Його якобізм не доходив до того, щоб піти за Яковом II у вигнання. Він і далі любив свого законного короля, але мав здоровий розум, щоб служити й узурпаторові. Кінець-кінцем, хоч трохи й недисциплінований, він був дуже гарний офіцер, він перейшов із армії до фльоти й визначився в білій ескадрі. Він став,—як тоді звали,—„капітаном легкого фрегата“. До того ж він був незвичайно галянтна людина, що мала особливий успіх у витончених вадах, трохи поет, як і всі за тих часів, добрий державний службовець, добрий служник володаря, незмінний учасник свят, бенкетів, усіх малих виходів, церемоній, баталій, в міру улесливий, надто гордовитий; він був короткозорий або далекозорий, вважаючи на об'єкт, на який він дивився, залюбки чесний, до речі підлабузник і до речі зухвалий, з першого руху відвертий і щирий,—він потім швидко змінювався на непроникливого, тонко спостерігав добрий і кепський настрій короля, безтурботний перед гостряком шпаги, завжди ладний героїчно й банально ризикувати своїм життям з одного помаху його величності, здатний на всякі дурощі, проте не здатний на будь-яку нечемність, людина витонченості й етикету, він лишався гордовитим, стоячи навколюшках перед монархом, він був сміливий, веселий, двірський зовні, паладин у душі, зовсім молодий у свої сорок п'ять років.

Лорд Давид співав французькі пісеньки з витонченою веселістю, що подобалося Карлові II.

Він любив красномовство й майстерню мову і надто захоплювався такими працями, як знамениті надгробні промови Боссюета.

З матернього боку він ледве мав на що жити, щось коло десяти тисяч ліврів стерлінгів прибутку на рік, цебто коло двохсот п'ятидесяти тисяч франків. Він якось перебивався заборговуючися. Він був незрівняний в розкоші, ексцентричності й новинах. Як тільки хто наслідував його, він змінював свою моду. Коли їздив верхи, він взував широкі виросткові чоботи з шпорами. У нього були капелюхи, яких не було ні в кого, нечувані мережева й брижжі тільки в нього одного.